

مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی و پراکندگی آنها در

محله‌های شهر مشهد در دوره ناصرالدین شاه

نظام علی دهنوی*، هوشنگ خسرویگی

استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور؛ دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور

تاریخ دریافت: (۱۳۹۶/۱۰/۳۰) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۷/۱۰/۰۳)

The professions and Jobs of Astan Quds Razavi and their dispersal in the neighborhoods of Mashhad during Naser-al-Din Shah era

Nezam Ali Dehnavi, Houshag khosro Beigi

Assistant Professor of the Department of History, Payam-e Noor University;
Associate Professor of the Department of History, Payam-e Noor University

Received: (2018/01/20)

Accepted: (2018/12/28)

Abstract

The structure and organizational of Astan Quds at during the Qajar period, especially during the reign of Nasir al-Din Shah, was similar to that of the Safavid period and also, according to the instructions of Ali Shah petition in Afsharian period. This research seeks to investigate the distribution of Astan Quds offices and jobs in each of the sixth city neighborhoods of Mashhad, relying on the manuscript of the 'Ketabche Teadad Nefuse Arze Aqdas Va Shahre Mashhad Moqadas'. The manuscript was written in the kingdom of Nasir al-Din Shah and ordered by Mohammad Taqi Mirza Rokn al-Dawlah, the ruler of Khorasan and Sistan. This version is an interesting example of the information and statistics of the population and businesses of Mashhad during Nasir al-Din Shah, and shows the distribution of offices and jobs in Astan Quds in different neighborhoods of Mashhad. The research method in this study is an analysis of available data, which was analyzed using SPSS software. The results indicate a significant relationship between the dispersion of Astan Quds offices and jobs in the sixth district of Mashhad. This research shows that the number of high-ranking positions in the pyramid of the Astan Quds Organization is larger than the population in the Bala Khiaban and Sarab as a result of paganization and is much lower in the Paein Khiaban of the street, which was poorer.

Keywords: Mashhad, Astan Quds Razavi, Ketabche Teadad Nefuse Arze Aqdas Va Shahre Mashhad Moqadas, occupations, Posts.

چکیده

ساختار و تشکیلات اداری آستان قدس در دوره قاجار و به‌خصوص در روزگار حاکمیت ناصرالدین‌شاه همانند تشکیلات دوره صفویه و طبق دستورالعمل طومار علیشاهی در دوره افشاریه بود. این پژوهش در پی بررسی و شناخت پراکندگی مناصب و مشاغل آستان قدس در هر یک از محله‌های شش‌گانه شهر مشهد، با تکیه بر نسخه خطی کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس و شهر مشهد مقدس است. نسخه خطی مذکور در دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه و به دستور محمدتقی میرزا رکن‌الدوله، حکمران ایالت خراسان و سیستان، به رشته تحریر درآمده است. این نسخه، نمونه‌ای جالب از اطلاعات و آمار نفوس و مشاغل شهر مشهد در زمان ناصرالدین‌شاه است و پراکندگی مناصب و مشاغل آستان قدس در محله‌های مختلف شهر مشهد را نشان می‌دهد. روش تحقیق در این پژوهش، روش تحلیل داده‌های موجود است که این داده‌ها با استفاده از نرم افزار Spss مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج حاکی از رابطه معنادار پراکندگی مناصب و مشاغل آستان قدس در محله‌های شش‌گانه شهر مشهد است. این پژوهش نشان می‌دهد که تعداد مناصب و مشاغل بالای هرم تشکیلات آستان قدس به نسبت جمعیت در محله بالا خیابان و سراب به دلیل اعیان‌نشینی، زیادتر است و در محله پایین خیابان که فقیرنشین‌تر بود، بسیار اندک‌تر است.

کلیدواژه‌ها: مشهد، آستان قدس رضوی، کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس و شهر مشهد مقدس، مشاغل، مناصب، محله.

*Corresponding Author: n_dehnavi@pnu.ac.ir

kh_beigi@pnu.ac.ir

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

ساختار و تشکیلات اداری آستان قدس دارای قدمت و پیشینه تاریخی زیادی است، اما با به قدرت رسیدن شاهان شیعه مذهب صفوی و توجه ویژه آنان به بزرگان، اماکن مذهبی و قبور اهل بیت (ع) و به طور کلی، آثار و نمادهای مذهب شیعه شهر مشهد و آستان قدس رضوی مورد توجه قرار گرفت. در این دوره، مشهد ولیعهدنشین شد و ساختار و تشکیلات آستان قدس توسعه فراوان یافت و نظم و نسق بیشتری گرفت. این شهر در دوره قاجار، به دلیل وجود مرقد مطهر امام هشتم شیعیان همواره مورد توجه قرار داشت. در زمان حاکمیت ناصرالدین شاه و حکمرانی محمدتقی میرزا رکن‌الدوله بر ایالت خراسان و سیستان، از جانب شاه تولیت آستان قدس بر عهده میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک انصاری بود. در این زمان، به دستور رکن‌الدوله یکی از دانش آموختگان دارالفنون به نام زین العابدین بن محمدولی میرزا، آمارگیری رسمی از شهر مشهد به عمل آورد که ماحصل آن نیز در کتابی با عنوان *کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس و شهر مشهد مقدس* به رشته تحریر درآمد. این اثر مشتمل بر آمار است از مردان، زنان، جوانان، کودکان، اهل حرف و مشاغل ساکنان شهر مشهد. این مجموعه در ۲۲۴ صفحه و به قطع ۲۰×۳۰ سانتیمتر بر کاغذی اعلی در سال ۱۲۹۵ق به رشته تحریر درآمده است و اکنون با شماره بازیابی ۸۸۳۷ و شماره ثبت ۲۳۶۰۹ در مرکز نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. اطلاعات آماری موجود در این مجموعه در خصوص جمعیت شهر مشهد در دوره ناصرالدین‌شاه آن را به اثری بی‌نظیر تبدیل کرده است. مسئله این پژوهش آن است که با تکیه بر آمار

و اطلاعات ارزشمند اثر مذکور، پراکندگی مشاغل و مناصب آستان قدس را در محله‌های مختلف شهر مشهد، بر پایه نرم‌افزار Spss روشن نماید و به تحلیل رابطه معنادار این پراکندگی‌ها بپردازد.

اگرچه تحقیقات و مطالعاتی در خصوص برخی از مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی به رشته تحریر درآمده است، اما تاکنون تحلیل آماری در خصوص پراکندگی هر یک از اعضای تشکیلات اداری آستان در محلات شش‌گانه شهر مشهد صورت نگرفته است. در این پژوهش سعی شد جهت پردازش صحیح و دقیق‌تر اطلاعات موجود در این نسخه خطی، مناصب و مشاغل آستان قدس در ۱۰ گروه طبقه‌بندی شود. طبقه‌بندی بر مبنای تعداد افراد شاغل در هر یک از مناصب و مشاغل انجام گرفت؛ به این صورت که هر یک از مشاغل که تعداد افراد آن کمتر از ۳ نفر بود در گروهی به نام «سایر» ساماندهی گردید.

روش تحقیق در این پژوهش، روش تحلیل داده‌های موجود است که این داده‌ها با استفاده از نرم افزار Spss مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. هدف از این پژوهش، بررسی و شناخت وضعیت و میزان پراکندگی مناصب و مشاغل آستان قدس در محلات مختلف شهر مشهد بر پایه نسخه مذکور است. در راستای تبیین این هدف، از یک سو سعی شد ضمن اشاره‌ای کوتاه به چگونگی شکل‌یابی شهر مشهد و میزان جمعیت آن در دوره قاجار، نگاهی کلی نیز به محله در شهرهای دوره اسلامی و به خصوص محله‌های مختلف شهر مذکور در دوره مورد مطالعه صورت گیرد و از سوی دیگر بررسی اجمالی از مشاغل و مناصب آستان قدس انجام پذیرد. این پژوهش درصدد پاسخگویی به این

سؤال‌ها است که آیا میان محلات شش‌گانه شهر مشهد و مناصب و مشاغل آستان رابطه معناداری وجود دارد؟ صاحبان مناصب و مشاغل مهم آستان قدس بیشتر در کدامیک از محلات آن شهر ساکن بودند؟

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های متعددی در باب آستان قدس رضوی به رشته تحریر درآمده است که ماحصل آنها اطلاعات ارزشمندی است که این آثار در خصوص تعدادی از مناصب و مشاغل این مکان مقدس ارائه داده‌اند. یکی از آثار مهم در باب آستان قدس کتاب تاریخ آستان قدس رضوی، اثر عزیزالله عطاردی در دو جلد است. گرچه این اثر اطلاعات سودمندی در باب روند تاریخی ساخت ابنیه‌های آستان قدس و هنرهای به کار رفته در آن ارائه می‌دهد، اما آن بخشی از اثر که به تشکیلات اداری آستان قدس پرداخته است، مورد توجه بیشتر این پژوهش واقع شد. کتاب مذکور نیز در بررسی ساختار اداری آستان قدس به تعداد اندکی از مناصب و مشاغل پرداخته است. پژوهش دیگری با عنوان تاریخ آستان قدس رضوی، توسط علی مؤتمن در باب آستان به رشته تحریر درآمده که بخشی از آن به صورت مختصر به بحث درباره سازمان اداری آستان قدس پرداخته است. این پژوهش، در تشریح و شناخت برخی از مناصب و مشاغل آستانه از کتاب مذکور بهره گرفته است. دو اثر مورد اشاره، سازمان و تشکیلات اداری آستان قدس را به تفصیل بررسی نکرده‌اند و تنها به تعداد اندکی از مناصب و مشاغل و آن هم به اختصار اشاره کرده‌اند. کتاب دایرةالمعارف آستان

قدس رضوی را نیز گروهی از محققان بنیاد پژوهش‌های اسلامی متعلق به آستان قدس به رشته تحریر درآورده‌اند. در این پژوهش از اطلاعات این کتاب در خصوص برخی از مناصب و مشاغل کارکنان آستان قدس استفاده شده است. اطلاعات موجود در این اثر نیز به لحاظ دایرةالمعارف بودن آن بسیار مختصر است، اما به تعداد بیشتری از مناصب و مشاغل پرداخته است. به طور کلی، موضوعی که تاکنون هیچ‌یک از محققان به آن نپرداخته‌اند، بحث پراکندگی مشاغل و مناصب در محلات مختلف شهر مشهد است. بررسی بسیاری از منابع دست اول و پژوهش‌های جدید نشان داد که غیر از نسخه خطی ارزشمند کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس و شهر مشهد مقدس هیچ‌یک به این موضوع نپرداخته‌اند.

۳. ساختار تشکیلات آستان قدس رضوی

بررسی تطبیقی مختصری از ساختار تشکیلاتی آستانه، از زمان شکل‌یابی آن تا دوره مورد پژوهش نشان از تحولات آن در ادوار مختلف دارد. در روزگار پیش از صفویان، منصبی به نام «نقابت» امور اداری و موقوفات آستان را در دست داشت (علیزاده بیرجندی و ناصری، ۱۳۹۲: ۱۴۰؛ حسن آبادی، الف ۱۳۸۵: ۲ و ۳/ ۷۴؛ سوزنجی و کلاته، ۱۳۹۱: ۶۳؛ غلام‌حسین‌پور، ۱۳۸۷: ۴۵۹)، اما اساس ساختار تشکیلات اداری آستان قدس رضوی به طور رسمی و در سطحی کارآمد از ابتدای حاکمیت سلسله صفویان بنیان نهاده شد (شاملو، ۱۳۷۱: ۱۸۶؛ مؤتمن، ۱۳۵۴: ۱۹۹؛ غلام‌حسین‌پور، ۱۳۸۷: ۴۶۰). سرپرستی و نظارت بر تشکیلات اداری آستان از این دوره تاریخی بر عهده منصبی به عنوان تولیت بود که صاحب آن متولی خوانده می‌شد. پس

در دخالت بر امور داخلی و تسلط بر موقوفات فراوان آن داشتند (فرخ، ۱۳۴۵: ۷۵).

پس از منصب متولی، نایب‌التولیه بالاترین جایگاه را در ساختار اداری آستانه در اختیار داشت. سابقه منصب نایب‌التولیه به دوره شاه سلیمان و سلطان حسین صفوی برمی‌گردد. از سقوط حاکمیت صفویان تا دوره قاجاریه دلیل انتخاب نایب‌التولیه صرفاً جهت انجام کلیه امور مربوط به متولی در زمان عدم حضور او در شهر مشهد بود. با افزایش موقوفات و گسترش تشکیلات اداری و فعالیت‌های آستان قدس در دوره قاجار، متولیان نیز یک نفر را به عنوان نایب‌التولیه انتخاب می‌کردند (سوزنجی کاشانی، ۱۳۸۵: ۱۶۱۵). در دوره حاکمیت ناصرالدین‌شاه، میرزا بدرالدین یکی از نایب‌التولی‌هایی بود که از سال ۱۲۸۳ تا ۱۳۰۳ ق.م عهددار این منصب بود. او همانند پدرش، از کارکنان آستان قدس بود که در نسخه خطی *ارض/قدس* از وی به عنوان نایب‌التولیه نام برده شده و از ساکنان محله نوقان و جزء متمولین شهر مشهد بوده است (زین‌العابدین بن محمد ولی میرزا، بی‌تا: ۱۸۸).

بررسی‌ها نشان داد که در ساختار تشکیلاتی آستانه، مناصب و مشاغل مربوط به کشیک‌ها از اهمیت خاصی برخوردار بودند و به نظر می‌رسد بخش عمده‌ای از تنظیم و تنسيق امور آستانه همواره بر عهده آنان بوده است. به این خاطر، از دوره صفویه که ساختار اداری آستان قدس نظم بهتری یافت و نیز در دوره‌های پس از آن با تدوین نظامنامه‌های آستانه با دقت به جایگاه و تعداد آنان توجه ویژه شده است.

در دوره مورد پژوهش، اصطلاح کشیک در ساختار اداری آستان قدس از اصطلاحات مهم و

از متولی، ناظر کل مسئولیت تشکیلات اداری آستان قدس را به عهده داشت. پس ناظران از همان ایام آغازین شکل‌یابی تشکیلات اداری آستانه، زیر نظر ناظر کل، مشغول فعالیت بودند.

با تشکیل سلسله افشاریه و آشفتگی‌های ابتدای این دوره و نیز سیاست‌های خصمانه نادرشاه افشار، ساختار اداری و تشکیلاتی آستانه دچار آشفتگی شد. در این زمان، نادرشاه خود نظارت بر موقوفات و نیز اداره آستانه را به عهده گرفت، اما پس از مرگ وی و در دوره حاکمیت جانشینش، علیشاه، اداره موقوفات به روال گذشته بازگشت و تشکیلات اداری آستانه نیز سامان یافت و نظامنامه جدیدی تدوین شد و امور اداری آن طبق اسلوب نظامنامه مذکور شکل گرفت (مؤتمن، ۱۳۵۴: ۲۰۰).

در دوره قاجاریه ساختار تشکیلاتی آستان قدس تغییرات عمده‌ای نیافت و همانند تشکیلات دوره صفویه بود (حسن‌آبادی، ۱۳۸۲: ۳۵). پس از فروکش کردن جنگ و جدال‌های زمان آغامحمدخان و در دوره فتحعلی‌شاه، توجه به آستان قدس رضوی جایگاه برجسته‌ای یافت. در این دوره نیز تا زمان ناصرالدین‌شاه، تشکیلات اداری آستان طبق اسلوب نظامنامه علیشاه اداره می‌شد؛ اما در برخی ایام در دوره قاجاریه دو منصب عمده و اساسی حکمرانی خراسان و متولی‌باشی آستان قدس هم‌زمان به یک فرد واگذار می‌شد که اوج آن در دوره ناصرالدین‌شاه بود (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۲۹/۱).

رقابت و جدال میان والیان خراسان و متولی‌باشی‌های آستان قدس از زمان ناصرالدین‌شاه به بعد نقش عمده‌ای در آشفتگی و نابسامانی امور آستانه داشت، زیرا هر یک از این دو منصب، مقام خود را برجسته‌تر دانسته و به‌خصوص والیان سعی

کفشبان‌باشی، دربان‌باشی و خدام در داخل حرم مطهر بود و دیگر مشاغل همانند فراش‌ها، در رواق‌های اطراف حرم، دربان‌ها در صحن‌ها، کفشبان‌ها در کفشداری و مؤذنان به وقت اذان در مناره‌ها بود. فردی به عنوان کشیک‌نویس مسئول ثبت وقایع هر کشیک بود (حسن آبادی، ب ۱۳۸۵: ۱۰۵/۴) که در زمان مورد پژوهش میرزا حسین کشیک‌نویس این شغل را در اختیار داشت (زین‌العابدین بن محمد ولی میرزا، بی‌تا: ۷۲)، اما در گزارش تفصیلی صورت‌سان عموم اهالی آستانه مقدسه که اندک مدتی بعد برای ناصرالدین‌شاه ارسال شد، غیر از ایشان از میرزا هدایت نیز به عنوان کشیک‌نویس نام برده شده است (رکن‌الدوله، ۱۳۸۷: ۲۴۶). در خصوص نحوه انتخاب سرکشیک‌ها و خادم‌باشی‌ها بایستی اطلاع داد که آنان اغلب از میان علما و خاندان‌های ذی‌نفوذ انتخاب می‌شدند و نحوه آن نیز بر پایه تقاضای شخصی افراد، تأیید متولی و با صدور حکم توسط شاه وقت صورت می‌گرفت (حسن آبادی، ب ۱۳۸۵: ۱۰۵/۴).

سرکشیک به معنی مسئول کشیک و عالی‌ترین مقام اماکن متبرکه، یک شیفت‌کاری را به نیابت از متولی بر عهده داشت. سرکشیک‌ها بیشتر از میان خانواده‌های قدیمی آستان قدس یا افراد پرنفوذ برگزیده می‌شدند؛ چنان‌که سادات رضوی به‌طور موروثی سه کشیک از پنج کشیک را در اختیار داشتند (حسن آبادی، ۱۳۸۵: ۱۰۴-۱۰۵). زین‌العابدین بن محمدولی میرزا در آمار خویش از سرکشیک‌های پنجگانه به اسامی میرزا عبدالعلی (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۳۱)، میرزا ابوالحسن (همان: ۳۴)، میرزا محمدعلی (همان: ۲۲۱)، میرزا عبدالجواد (همان: ۱۹۸) و میرزا جعفر (همان: ۲۰۲) نام برده است.

بسیار اثرگذار بود که شامل خادمان، فراشان، دربان‌ها، کفاشان و مؤذنان می‌گردید. صاحبان این مشاغل در مدت معین، در داخل رواق‌ها و صحن‌های آستانه مشغول به خدمت بودند که کارشان نظارت و انجام امور تنظیف و تعطیر اماکن متبرکه بود. هر چند زمان دقیق شکل‌گیری کشیک‌ها در آستانه تاکنون روشن نشده است، اما بر پایه اسناد موجود در آستان قدس احتمالاً شکل‌یابی منظم و منسجم آنها از سال ۱۰۱۰ق به بعد بوده است. شواهد نشان می‌دهد که تا اواخر دوره صفویه تعداد سه کشیک در آستان قدس وجود داشت، اما در پایان این دوره تعداد آنها به پنج کشیک افزایش یافت. به‌طور کلی، هر کشیک متشکل از یک سرکشیک، یک خادم‌باشی و نیز تعدادی خادم، فراش، کفشبان، دربان و مؤذن بود. ریاست هر کشیک با سرکشیک بود و خادم‌باشی معاون و جانشین او محسوب می‌شد (حسن آبادی، ب ۱۳۸۵: ۱۰۴/۴).

بررسی نظامنامه‌ها نشان داد که در سلسله مراتب اداری تشکیلات کشیک، سرکشیک‌ها از شأن و پایگاه بالایی برخوردار بودند و سپس خادم‌باشی‌ها در جایگاه پس از آنها قرار داشتند. موقعیت خادم‌ها پس از این دو منصب جایگاه بعدی را به خود اختصاص داد و سپس دیگر مشاغل چون فراشان، کفشبانان و دربانان به ترتیب سلسله مراتب در جایگاه‌های بعدی قرار داشتند.

مسئولیت اداره کشیک در آستانه بر عهده سرکشیک بود و ایشان جانشین متولی در این حوزه به‌شمار می‌رفت. وظیفه وی در آستانه حضور و غیاب اعضای کشیک، نظارت بر تهیه غذای خدمه، تهیه و ارسال لیست افراد کشیک جهت پرداخت مواجب نقدی و جنسی و ... بود. جایگاه

از دیگر مناصب مهم در تشکیلات اداری آستان قدس، منصب تحویلدار بود. تمام درآمدهای آستانه، اعم از نقدی و جنسی، نزد تحویلدار جمع می‌شد. او وظیفه تنظیم و پرداخت مخارج مختلف آستانه و وجوه نقدی و جنسی خدمه و غیره را به عهده داشت. همچنین ضبط تمام هدایا، نذورات، موقوفات، جواهرات و اسباب مضبوط در حرم از وظایف تحویلدار آستانه بود (حسینی، ۱۳۹۳: ۲۸۴). در زمان ناصرالدین‌شاه افرادی چون میرزا علی، میرزا ابوالحسن (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۱۸۱)، میرزا قاسم (همان: ۲۱۷) و ملامحمدعلی (همان: ۲۱۶) تحویلدار آستانه بودند.

تلاوت قرآن یکی از امور مهم آستان قدس بود و تیمی از قاریان قرآن که این وظیفه را به عهده داشتند را حفاظ می‌نامیدند (نقدی، ۱۳۹۳: ۳۵۷). در این پژوهش ضمن شناخت تعداد حفاظ، پراکندگی محل سکونت آنان نیز در محلات شش‌گانه مشهد مشخص شده است. وظیفه نظارت بر حفاظ بر عهده صدرالحفاظ بود که در کتاب *ارض اقدس* به افرادی چون میرزا ذبیح‌الله، ملامحمد حسین (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۳۴) و سید حسین (همان: ۶۵) به عنوان صاحبان این منصب اشاره شده است.

۴. شهر مشهد و محله‌های آن

شکل‌یابی و ماهیت شهر مشهد مرهون وجود مرقد امام رضا (ع) در سال ۲۰۲-۲۰۳ق در دوره مأمون، خلیفه عباسی، است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۰۵؛ امام، ۱۳۳۷: ۲۱؛ بینش، ۱۳۵۵: ۸۰۳)، اما توسعه این شهر و نام و آوازه آن تا ویرانی شهرهای معروف و بزرگی چون توس و نیشابور به‌دست مغول‌ها در قرن ۷ هجری اندک بود. پس از این رویداد مهم، شهر

همچنین در این زمان افرادی چون میرزا عبدالوهاب (همان: ۳۵)، میرزا عبدالمجید (همان: ۶۵)، میرزا داوود و نیز میرزا عبدالعلی (همان: ۱۸۱) منصب خادم‌باشی آستانه را به عهده داشتند. به نظر می‌رسد در نگارش مناصب برخی از افراد مذکور اشتباهی صورت گرفته است، زیرا از میرزا عبدالعلی هم به عنوان سرکشیک و هم خادم‌باشی نام برده شده است که داشتن هر دو منصب به طور هم‌زمان برای یک فرد امکان‌پذیر نبود. بررسی تطبیقی کتاب *ارض اقدس* با گزارش تفصیلی رکن‌الدوله، که در فاصله دو یا سه سال نگارش یافته‌اند، نشان می‌دهد که میرزا عبدالعلی تنها منصب خادم‌باشی را در اختیار داشت و میرزا ذبیح‌الله نامی منصب سرکشیک را به عهده داشت (رکن‌الدوله، ۱۳۸۷: ۲۵۷). در خصوص خادم‌باشی‌ها نیز بایستی بیان داشت که میرزا عبدالوهاب خادم‌باشی دو کشیک از پنج کشیک بود (رکن‌الدوله، ۱۳۸۷: ۲۶۱، ۲۶۵).

رتق و فتق امور مالی آستانه و اهمیت این موضوع باعث می‌شد که همواره یکی از مناصب مهم تحت عنوان مستوفی در ساختار تشکیلات اداری آستانه در ادوار مختلف تاریخی حضور داشته باشد. این منصب در ضبط و برآورد و جذب درآمدها، تأمین منابع و اعتبارات جهت مخارج اماکن مختلف آستان و نیز پرداخت حقوق و مواجب کارکنان و خدمه و مستمری‌بگیران آستان قدس نقش برجسته و میرزی داشت (سوهانیان حقیقی، ۱۳۹۳: ۱۰۰-۱۰۱). در دوره مورد پژوهش افرادی چون میرزا بابا (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۳۶)، میرزا موسی (همان: ۲۶)، میرزا محمدحسین هروی (همان: ۴۴)، میرزا علی‌نقی (همان: ۱۸۱) و آقا میرزا خلیل (همان: ۲۰۱) مستوفی آستان قدس بودند.

۱۸۶۰ تا ۱۸۶۳م در ایران بود، جمعیت شهر مشهد را حدود ۸۰ الی ۱۰۰ هزار نفر برآورد کرده (حسن‌آبادی، ۱۳۸۲: ۹۵)، اما خانیکوف در سال ۱۸۵۸م، جمعیت شهر مذکور را ۶۰ هزار نفر تخمین زده است (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۲). کرزن در سال ۱۸۸۹م جمعیت شهر مشهد را ۴۵ هزار نفر برآورد می‌کند (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۲۸/۱). محمدحسین‌خان صنیع‌الدوله در مطلع‌الشمس ضمن اذعان به این که نتوانسته است شمار دقیق تعداد نفوس شهر مشهد را بیابد، یادآور می‌شود که برخی از اهل آن دیار معتقدند که جمعیت شهر مذکور حدود ۱۰۰ هزار نفر است. البته وی در بخشی از همین اثر آورده است که جمعیت مشهد حدود ۴۰ هزار نفر است (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۳۱/۲) و در جایی دیگر، جمعیت آن را «زیاده از پنجاه هزار نفر» بیان کرده است (همان: ۲۴۴). شیندلر در سفر خویش به خراسان در سال ۱۲۹۳ق، جمعیت شهر مشهد را بیش از ۶۰ هزار نفر تخمین زده است (شیندلر، ۱۳۴۷: ۲۰۱) که بسیار به سرشماری دقیق این شهر در سال ۱۲۹۵ق نزدیک است.

دقیق‌ترین سرشماری در شهر مشهد در زمان ناصرالدین‌شاه و در روزگار حکمرانی محمدتقی میرزا رکن‌الدوله بر ایالت خراسان و سیستان در سال ۱۲۹۵ق انجام گرفت. در این زمان، طبق دستور حکمران مذکور، یکی از تحصیل‌کرده‌های دارالفنون به نام زین‌العابدین بن محمدولی میرزا مسئول انجام این سرشماری گردید. طبق بررسی دقیق ایشان، جمعیت شهر مشهد در سال مذکور ۵۷۲۸۷ نفر بود (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۱).

محققان معتقدند که محله در شهرهای دوره اسلامی، سکونتگاه گروه‌های قومی، نژادی، مذهبی و صاحبان پیشه‌ها و حرف مختلف بوده است. در

مشهد به تدریج به یکی از شهرهای عمده در شمال شرق ایران تبدیل شد.

با ظهور حاکمیت صفویان شیعه مذهب در ایران و تعلق خاطر آنان به امامان شیعه و به‌خصوص تلاش آنها در راستای کسب مشروعیت و مقبولیت در بین عامه با انتصاب خود به آن امامان، شهر مشهد جایگاه ویژه‌ای یافت. در این دوره، مشهد ولیعهدنشین شد و اقدامات مهمی در راستای شکل‌دهی به ساختار شهری همانند احداث خیابان‌ها، حصار اصلی شهر و برپایی اماکن مذهبی، مدارس علمی و مساجد صورت گرفت.

با استیلای نادر بر افغانه و دستیابی وی بر سریر سلطنت، شهر مشهد جایگاهش فزون گردید و به پایتخت حاکمیت وی و اعقابش تبدیل شد. ارتقای جایگاه مشهد در این دوره و توجه نادرشاه به آن باعث شد که جمعیت این شهر به قول سرجان ملکم به ۶۰ هزار خانوار برسد. با زوال سلسله افشاریه و نیز در دوره قاجاریه، عظمت و جمعیت شهر مشهد رو به افول نهاد و جمعیت آن به ۳ هزار خانوار کاهش یافت (ملکم، ۱۳۸۰: ۵۸۷/۲).

در نیمه نخست دوره قاجاریه گزارش‌های متعددی در باب تعداد جمعیت شهر مشهد اعلام شده است که هیچ‌یک پایه و اساس متقنی ندارد، زیرا بر اساس یک سرشماری دقیق انجام نگرفته است. کونولی^۱ در سال ۱۸۳۰م و برونز^۲ در سال ۱۸۳۲م جمعیت مشهد را ۴۰ هزار نفر دانسته‌اند (سعیدی، ۱۳۴۴: ۱۸۰). ایستویک^۳ که در سال‌های

1. Conolly
2. Brunus
3. Estwick

شهرهای بزرگ روزگاری هر محله برای خود شهری بود، نیمه‌مستقل با بازارها، مساجد و ساختار تشکیلاتی مختص به خود (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵: ۷۵؛ حبیبی، ۱۳۸۳: ۴۸؛ عبداللهی، ۱۳۸۹: ۹۸؛ ریاضی، ۱۳۸۹: ۱۲۹-۱۴۸؛ سعیدی رضوانی، ۱۳۶۷: ۷-۴۴؛ شیخی، ۱۳۸۲: ۴۱). محله به عنوان تبلور فضایی شرایط اجتماعی - اقتصادی جامعه، از انسجام و همگنی خاصی برخوردار بود. به عبارت دیگر، محله یک شکل اجتماعی است که عناصر اصلی تشکیل دهنده آن عبارتند از: خانه‌های مسکونی، مسجد، میدان و میدانچه، بازار و بازارچه، گذر و کوچه. واحدهای محله‌ها به دلیل اندازه خود می‌توانند موجبات مشارکت در شکل دادن به محیط خود را فراهم آورند و مرکز محله، حس مکان و مرکزیت را تقویت کند. به قول لینیچ «محله قسمت نسبتاً بزرگی از شهر است که دارای خصوصیات یک‌دست و مشابه باشد» (لینیچ، ۱۳۷۶: ۱۸۹).

در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه شهر مشهد دارای محله‌های گوناگون بود که محمدحسن‌خان صنیع‌الدوله تعداد آنان را شش محله بزرگ و ده محله کوچک آورده است. در این زمان، محلات بزرگ شامل بالا خیابان، پایین خیابان، سراب، چهار باغ، عیدگاه و نوفان بود. محلات کوچک نیز عبارت بود از پاچنار، ارگ، سرسوق، سرحوضان، جدیدها، مروی‌ها، تپ یا طپ محله، محله غیرشمارها که آن را کوچه سیاهان هم می‌گفتند، محله کشمیری‌ها و محله چاه نو (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲/۲۳۹).

جایگاه محله بالا خیابان در شمال غرب، پایین خیابان در جنوب شرق، محله سراب و نیز محله چهارباغ در غرب قرار دارد. محله چهار باغ نسبت به سراب به وسط شهر و صحن مطهر نزدیک‌تر

است. محله ارگ در جنوب غرب و محله عیدگاه در جنوب شهر واقع است و از کنار باروی شهر تا بست مطهر امتداد دارد. محله سرحوضان نیز در جنوب شهر است که این محله متصل به پایین خیابان است، یعنی این محله میان پایین خیابان و عیدگاه می‌باشد. محله پاچنار در شمال شهر و میان محلات بالا خیابان و نوفان قرار دارد. محله غیرشمارها یا سیاه‌ها و محله کشمیری‌ها در واقع جزو محله نوفان است. محله مروی‌ها در مشرق شهر واقع است و طپ محله بخشی از این محله است (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲/۲۳۹-۲۴۰). در کتاب *ارض اقدس* نیز تعداد محله‌های شهر مشهد را شش محله آورده است که شامل سراب، سرشور، عیدگاه، نوفان، بالا خیابان و پایین خیابان می‌شد. زین العابدین در اثر مذکور نامی از محله‌های کوچک نبرده است.

به نظر می‌رسد محله‌های واقع در غرب و شمال غرب شهر مشهد اعیان‌نشین و محل سکونت افراد متمول بود و ساکنان مناطق شرقی و جنوب شرق این شهر فقیرتر بودند. بالا خیابان یکی از محله‌های اعیان‌نشین مشهد به شمار می‌رفت. در محله بالاخیابان، واقع در بخش غربی شهر، خانه‌ها اغلب وسیع و جمعیت و تعداد خانوار اندک بود. توده حقیقی شهر مشهد در محله نوفان و پایین خیابان و محلات مجاور آن در بخش شرقی و جنوب شرقی مشهد سکونت داشتند. به علت تراکم جمعیت، منازل کوچکی در اختیار خانواده‌ها وجود داشت (بینش، ۱۳۵۶: ۵۸۳).

محله پایین‌خیابان فقیرترین محله شهر مشهد به شمار می‌رفت. به بیان صنیع‌الدوله، اغلب ساکنان محله مذکور اهل مرو بودند که در ابتدای حاکمیت ناصرالدین‌شاه از آن شهر به مشهد مهاجرت کردند.

اقدس و شهر مشهد مقدس» به ۳۳ عدد می‌رسد، لذا تجزیه و تحلیل آن با استفاده از نرم افزار Spss امکان‌پذیر نبود. پس برای رفع این مشکل، تعداد ۲۱ شغل و منصب که اعضای آن بسیار اندک بود، در دسته‌ای تحت عنوان «سایر» سازماندهی شد و مابقی نیز با عنوان اصلی ذکر گردید. اسامی مناصبی چون نایب‌التولیه، کشیک‌نویس، منجم‌باشی، وزیر، مهرداد، امین، خطیب، پیشخدمت‌باشی، ضابط، ناظر، شربت‌دار، مستوفی، مشرف، منشی، صدر، مشرف آشپزخانه، مشرف کتابخانه، ضابط، معین‌التولیه، محرر و مشیر آستانه به عنوان گروه «سایر» نامگذاری شدند. در نهایت، تمامی صاحبان این مشاغل و مناصب به تفکیک محلات شش‌گانه در پایان هر محله آورده شده‌اند.

جدول و نمودار یک بعدی شماره ۱ پیوست نشان می‌دهد که از کل جامعه آماری ۴۷۰ نفر مناصب و مشاغل آستان قدس، ۳۶ نفر (۷/۷ درصد) زیارتنامه‌خوان، ۱۱ نفر (۲/۳ درصد) حافظ، ۴ نفر (۹/ درصد) صدرالحفاظ، ۵ نفر (۱/۱ درصد) خادم‌باشی، ۱۵۱ نفر (۳۲/۱ درصد) خادم، ۲۶ نفر (۵/۵ درصد) فراش آستانه، ۷۴ نفر (۱۵/۷ درصد) نوکر آستانه، ۱۲۶ نفر (۲۶/۸ درصد) دربان، ۵ نفر (۱/۱ درصد) سرکشیک آستانه و ۳۲ نفر (۶/۸ درصد) در گروه سایر به کار اشتغال دارند. طبق نمودار مذکور بیشترین فراوانی مربوط به شغل خادم است که به تنهایی ۳۲/۱ درصد نمونه را به خود اختصاص داده است.

جدول و نمودار یک بعدی شماره ۲ پیوست، تعداد خانوار محلات مختلف شهر مشهد را بر طبق نسخه خطی ارض اقدس نشان می‌دهد. بررسی تطبیقی دو جدول شماره ۳ و شماره ۱ دو بعدی گویای آن است که در محله سراب تعداد ۱۲۵۷ خانوار، برابر با ۱۶,۴

در ضمن چند خانواده گُر زبان نیز در این محله ساکن بودند (صنیع‌الدوله، ۱۳۰۱: ۲/۲۴۴).

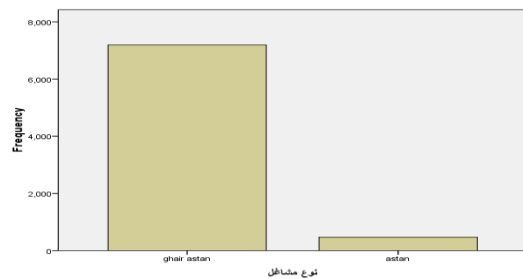
۵. ارائه یافته‌ها

در این پژوهش مشاغل شهر مشهد به دو دسته آستان قدس و غیر آستان قدس تقسیم شد و با استفاده از نرم‌افزار Spss جدول آن ترسیم گردید:

جدول یک بعدی فراوانی، درصد، درصد خالص و تراکی مشاغل و مناصب آستان قدس و غیر آستان قدس

متغیر مشاغل و مناصب	فراوانی	درصد	درصد خالص	درصد تراکی
غیر آستان قدس	۷۱۹۰	۹۳/۹	۹۳/۹	۹۳/۹
آستان قدس	۴۷۰	۶/۱	۶/۱	۱۰۰/۰
کل	۷۶۶۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	

نمودار فراوانی مشاغل در آستان قدس و غیر آستان

جدول و نمودار فوق توزیع فراوانی مشاغل و مناصب شهر مشهد در دو گروه غیر آستان قدس و آستان قدس را توصیف می‌کند. کل نمونه آماری ۷۶۶۰ سرپرست خانوار می‌باشد که از این تعداد ۷۱۹۰ سرپرست که ۹۳/۹ درصد نمونه است را غیر آستان قدس و ۴۷۰ سرپرست (۶/۱ درصد) از آنها را آستان قدس تشکیل می‌دهد.

۶. مناصب و مشاغل آستانه

تعداد مناصب و مشاغل موجود در آستان قدس رضوی در نسخه خطی «کتابچه تعداد نفوس ارض

پراکندگی مناصب و مشاغل آستان قدس را در محلات شش‌گانه شهر مشهد را نشان می‌دهد. بر اساس این جدول تعداد کل افراد زیارت‌نامه‌خوان در شهر مشهد ۳۶ نفر است که دو محله سرشور و پایین خیابان هر یک با تعداد ۱۴ نفر (۳۶/۹ درصد)، بیشترین تعداد افراد شاغل در این شغل را در خود جای داده بودند که در مجموع حدود ۷۸ درصد کل شاغلین در شغل مذکور را به خود اختصاص داده‌اند. در محله بالاخیابان هیچ یک از افراد شاغل در شغل زیارت‌نامه خوان سکونت نداشتند.

طبق جدول مذکور تعداد افراد شاغل در شغل حافظ ۱۱ نفر می‌باشند که از این تعداد، ۶ نفر (۵/۵۴ درصد) در محله سراب ساکن‌اند که بیشترین فراوانی را دارد. پس از محله سراب، محله عیدگاه با تعداد ۲ نفر (۲/۱۸ درصد) در جایگاه دوم از لحاظ بیشترین فراوانی از میان محله‌های مشهد در این شغل برخوردار است. در محله‌های سرشور، پایین خیابان و بالاخیابان هیچ یک از افراد شاغل در شغل حافظ زندگی نمی‌کنند.

بررسی جدول مذکور نشان می‌دهد که تعداد کل افراد شاغل در شغل صدر الحافظ ۴ نفر بودند که از این میان تعداد ۳ نفر (۰/۷۵ درصد) در محله سراب ساکن بودند. محله سرشور با ۱ نفر (۰/۲۵ درصد) شاغل در این شغل در جایگاه دوم قرار داشت، اما در دیگر محله‌ها تعداد افراد شاغل در این شغل صفر بود.

بررسی تعداد افراد شاغل در دو شغل حافظ و صدرالحفاظ در محله‌های شش‌گانه شهر مشهد نشان می‌دهد که رابطه معناداری میان افراد شاغل در این دو شغل و محله‌های سکونت آنان وجود دارد. چنان که بیشتر اشاره شد، آمار نشان می‌دهد که اغلب افراد شاغل در این دو شغل در محله سراب زندگی می‌کنند.

درصد از کل خانوارهای شهر مشهد ساکن بودند. در این محله ۱۰۵ نفر در آستان قدس به کار اشتغال داشتند که ۲۳،۳ درصد کل مشاغل آستان را شامل می‌شد. در محله سرشور تعداد ۱۱۱۹ خانوار زندگی می‌کردند که معادل ۱۴،۶ درصد کل جمعیت شهر مشهد بود. تعداد ۸۴ نفر از ساکنان این محله که معادل ۱۷،۹ درصد از مشاغل کل آستان است، در این محله زندگی می‌کردند. محله عیدگاه با تعداد ۱۳۷۹ خانوار، ۱۸ درصد از کل جمعیت مشهد را در خود جای داده بود. در این محله تعداد ۸۲ نفر که معادل ۱۷،۴ درصد از کل مشاغل در آستان قدس بود، سکونت داشتند. محله پایین خیابان با بیشترین فراوانی جمعیت در میان محلات شهر مشهد با تعداد ۱۵۸۵ خانوار معادل با ۲۰،۷ درصد کل جمعیت شهر مشهد، تعداد کمتری از کارکنان آستان را در خود جای داده بود. در این محله تعداد ۵۷ نفر از کارکنان آستان قدس برابر با ۱۱،۲ درصد در این محله زندگی می‌کردند. محله نوقان به عنوان دومین محله پرجمعیت شهر مشهد، تعداد ۱۴۴۵ خانوار را در خود جای داده بود که معادل ۱۸،۹ درصد کل خانوارها شهر مشهد بود در حالی که تعداد ۱۱۲ نفر از کارکنان آستان، برابر با ۲۳،۸ درصد کل مشاغل آستان در این محله زندگی می‌کردند و از بعد تعداد بیشترین فراوانی را شامل می‌شد. کمترین تعداد جمعیت در محله بالا خیابان زندگی می‌کردند که تعداد آنها ۸۵۷ خانوار برابر با ۱۱،۴ درصد کل خانوارهای شهر مشهد بود و تعداد ۳۰ نفر از آنان در آستان قدس به کار مشغول بودند که ۶،۴ درصد کل مشاغل آستان را شامل می‌شد که تطبیق آن با میزان جمعیت نشان می‌دهد که کمترین میزان پراکندگی سکونت در میان محلات شهر مشهد دارا بود.

جدول دو بعدی شماره ۱ پیوست، وضعیت

سراب با تعداد ۶ نفر (۱۸/۸ درصد) در رتبه دوم قرار داشت. تعداد ۲ نفر (۶/۲ درصد) در محله سرشور ساکن بودند که از نظر تعداد در رتبه آخر قرار داشتند.

به طور کلی، از تعداد ۴۷۰ نفر شاغل در آستان قدس رضوی، تعداد ۱۱۲ نفر (۲۳/۸ درصد) در محله نوقان زندگی می‌کردند که این محله بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داد. تعداد ۱۰۵ نفر (۲۳/۳ درصد) از افراد شاغل در آستان قدس در محله سراب ساکن بودند که از بعد تعداد فراوانی در رتبه دوم قرار داشت. محله سرشور با تعداد ۸۴ نفر (۱۷/۹ درصد)، محله عیدگاه با تعداد ۸۲ نفر (۱۷/۴ درصد)، محله پایین خیابان با تعداد ۵۷ نفر (۱۱/۲ درصد) و محله بالاخیابان با تعداد ۳۰ نفر (۶/۴ درصد) از افراد شاغل در آستان قدس زندگی می‌کردند.

جدول دو بعدی شماره ۲ پیوست، وضعیت مناصب و مشاغل بر حسب محله سراب را نشان می‌دهد. مجموع افراد شاغل در آستان قدس که در این محله ساکن هستند به تعداد ۱۰۵ نفر بودند که پس از محله نوقان بیشترین تعداد فراوانی جمعیت مشاغل و مناصب آستان را شامل می‌شد. از این میان، تعداد ۴۳ نفر (۴۰/۸ درصد) خادم در این محله ساکن بودند که از بیشترین فراوانی برخورداراند. بررسی این جدول نشان می‌دهد که پس از خادم، شغل دربان با ۳۲ نفر شاغل (۲۹/۵ درصد) از بیشترین فراوانی را داشت. خادم باشی با تعداد ۱ نفر (۰۹/۵ درصد) کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده است.

این پژوهش سعی دارد که اسامی بزرگان مناصب و مشاغل آستان قدس در محله‌های شش‌گانه شهر مشهد را پس از بررسی جداول دو بعدی محلات مذکور و مناصب و مشاغل آستان، جهت شناخت

از مجموع ۵ نفر شاغل در شغل خادم باشی تعداد ۳ نفر (۶۰ درصد) در محله نوقان زندگی می‌کردند. ۱ نفر (۲۰/۰ درصد) در محله سراب و ۱ نفر (۲۰/۰ درصد) عیدگاه ساکن بودند. در بین تمام مشاغل و مناصب آستان قدس، شغل خادم بیشترین تعداد فراوانی را داشت. از مجموع ۱۵۱ نفر شاغل در شغل خادمی در آستان تعداد ۴۳ نفر (۲۸/۵ درصد) در محله سراب ساکن بودند. پس از محله سراب، بیشترین فراوانی به محله نوقان با ۳۵ نفر (۲۳/۲ درصد) تعلق داشت و سپس محله عیدگاه با تعداد ۳۴ نفر (۲۲/۵ درصد) بیشترین تعداد فراوانی را به خود اختصاص داده بودند. محله سرشور با ۲۹ نفر (۱۹/۲ درصد) در رتبه چهارم از لحاظ تعداد خادمان قرار داشت. دو محله بالا خیابان و پایین خیابان هر یک با تعداد ۵ نفر (۳/۳ درصد) در رتبه‌های آخر از نظر تعداد ساکنان خادم به خود اختصاص داده بودند. تعداد کل افراد شاغل در شغل فراش آستانه ۲۶ نفر بود که از این میان تعداد ۹ نفر (۳۴/۶ درصد) در محله نوقان زندگی می‌کردند. در محله سرشور تعداد ۶ نفر (۲۳/۱ درصد) به شغل مذکور اشتغال داشتند. محله بالاخیابان با تعداد ۱ نفر (۳/۸ درصد) کمترین تعداد فراوانی شغل فراش آستانه را به خود اختصاص داده بود.

تعداد ۱۲۶ نفر به شغل دربان در آستان قدس به کار اشتغال داشتند که از این میان تعداد ۳۲ نفر (۲۵/۴ درصد) در محله نوقان زندگی می‌کردند. محله سراب با تعداد ۳۱ نفر (۲۴/۶ درصد) و پایین خیابان با ۲۵ نفر (۱۹/۸ درصد) در رتبه های بعدی قرار داشتند.

در دسته «سایر» تعداد ۳۲ نفر در مناصب و مشاغل مختلف به کار اشتغال داشتند که از این میان ۱۴ نفر (۴۳/۸ درصد) در محله نوقان ساکن بودند. محله

بهتر پراکندگی آنان در محلات مذکور، ذکر نماید. در محله سراب تعدادی از بزرگان مناصب و مشاغل مهم آستان قدس زندگی می‌کردند که در ذیل به آنها اشاره خواهد شد:

میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک، متولی‌باشی؛ میرزا ابوالقاسم، وزیر آستانه؛ میرزا عبدالعلی، سرکشیک آستانه؛ حاجی میرزا ابوالحسن، سرکشیک آستانه؛ میرزا ذبیح‌الله، صدرالحفاظ؛ حاجی ملا محمد حسن، صدرالحفاظ؛ میرزا عبدالوهاب، خادم باشی؛ ملا عبدالعلی، فراش‌باشی آستانه؛ میرزا عبدالعلی، منجم باشی آستانه؛ حاجی میرزا بابا، مستوفی آستانه؛ حاجی میرزا داوود، مشرف کتابخانه؛ میرزا موسی، مستوفی آستانه؛ حاجی میرزا آقا، صدرالعلماء؛ میرزا داوود، فراش‌باشی آستانه؛ میرزا علی اکبر، دربان‌باشی؛ ملا محمدرضا، پیشخدمت‌باشی آستانه؛ آقا محمدحسن، ناظر؛ ملا عبدالرحیم، امین موقوفه؛ میرزا رضی، هم قلم آستانه (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۱-۳۶).

جدول دو بعدی شماره ۳ پیوست، وضعیت مناصب و مشاغل بر حسب محله سرشور را نشان می‌دهد. در این جدول، از میان ۱۰ دسته مناصب و مشاغل، ۸ دسته در این محله زندگی می‌کردند و ۲ دسته خادم‌باشی و سرکشیک‌آستانه در این محله ساکن نبودند. مجموع افراد شاغل در آستان قدس که در این محله ساکن هستند تعداد ۸۴ نفر می‌باشند که از این میان تعداد ۲۹ نفر (۳۴/۵ درصد) خادم در این محله ساکن بودند که از بیشترین فراوانی برخوردار می‌باشند. بررسی این جدول نشان می‌دهد که پس از خادم، شغل دربان با ۱۷ نفر شاغل (۲۰/۲ درصد) از بیشترین فراوانی برخوردار هستند که در این محل ساکن‌اند. دو شغل زیارت‌نامه‌خوان و نوکر آستانه هر یک با تعداد ۱۴ نفر (۱۶/۷ درصد) در رتبه بعدی تعداد ساکنان شاغل در آستان قدس در محله سرشور

برخوردار هستند.

در محله سرشور افراد برجسته‌ای که در تشکیلات اداری آستان قدس دارای مناصب و مشاغل بالایی بودند به شرح ذیل بود:

میرزا عبدالمجید، خادم‌باشی آستانه؛ حاجی ملا عبدالعلی، فراش‌باشی آستانه؛ میرزا محمدحسین هروی، مستوفی؛ میرزا علی‌اکبر، دربان باشی کل آستانه؛ میرزا آقا جان، دربان‌باشی؛ آقا محمد، دربان‌باشی؛ آقا سید محمد، خزانه‌دار آستانه؛ آقا سید حسین، صدر الحفاظ (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۴۴-۶۵).

جدول دو بعدی شماره ۴ پیوست، وضعیت مناصب و مشاغل بر حسب محله عیدگاه را نشان می‌دهد. از میان ۱۰ دسته مناصب و مشاغل، ۸ دسته در این محله زندگی می‌کردند و ۲ دسته صدرالحفاظ و سرکشیک آستانه در این محله ساکن نبودند. مجموع افراد شاغل در آستان قدس که در این محله ساکن هستند تعداد ۸۲ نفر می‌باشند که از این میان تعداد ۳۴ نفر (۴۱/۵ درصد) خادم در این محله ساکن هستند که از بیشترین فراوانی برخوردار می‌باشند. بررسی این جدول نشان می‌دهد که پس از خادم، مشاغل نوکر آستان با ۲۱ نفر شاغل (۱۵/۶ درصد) از بیشترین فراوانی برخوردار هستند که در این محل ساکن‌اند. شغل دربان با زیارت‌نامه‌خوان و نوکر آستانه هر یک با تعداد ۱۴ نفر (۱۶/۷ درصد) در رتبه بعدی از بعد فراوانی قرار داشتند.

در محله عیدگاه تعدادی از صاحبان مناصب و مشاغل مهم آستان قدس زندگی می‌کردند که در ذیل به آنها اشاره می‌شود:

آقا میرزا شفیع اعتماد التولیه، میرزا اسماعیل، خادم باشی؛ آقا سید ابوالحسن شاه، امین آستانه؛ آقا میرزا

بیشترین فراوانی را داشت.

در محله نوقان تعدادی از صاحب منصبان آستان قدس زندگی می‌کردند که در ذیل به آنها اشاره خواهد شد:

میرزا بدرالدین، نایب‌التولیه؛ میرزا صادق، ناظر؛ حاجی میرزا محمدعلی، وزیر آستانه؛ میرزا عبدالله، نایب‌الزیاره ناصرالدین شاه و خادم‌باشی؛ حاجی سید محمد، رئیس آستانه؛ میرزا داوود، خادم‌باشی؛ حاجی میرزا عبدالعلی، خادم باشی؛ حاجی میرزا بابا، مستوفی آستانه؛ میرزا علی‌نقی، مستوفی آستانه؛ میرزا محمد، مشرف آشپزخانه؛ میرزا علی، تحویلدار؛ میرزا ابوالحسن، تحویلدار؛ میرزا اسماعیل، مشرف؛ میرزا محسن، مشرف آستانه؛ آقا سید رضا، مشیر آستانه؛ شیخ حسن، امین آشپزخانه؛ حاجی ابراهیم، چراغچی باشی؛ میرزا موسی خان، صدر آستانه؛ ملا علی اکبر، امین آستانه؛ ملا غلام حسین، ضابط آستانه؛ میرزا محمد، منشی آستانه (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۱۵۶-۱۹۷).

جدول دو بعدی شماره ۷ پیوست، وضعیت مناصب و مشاغل برحسب محله بالا خیابان را نشان می‌دهد. از میان ۱۰ دسته مناصب و مشاغل، ۷ دسته در این محله زندگی می‌کردند. مجموع افراد شاغل در آستان قدس ساکن این محله تعداد ۳۰ نفر بودند که کمترین تعداد فراوانی جمعیت مشاغل و مناصب آستان را شامل می‌شد. از این میان تعداد ۱۰ نفر (۳۳/۳ درصد) نوکر آستان در این محله ساکن بودند که از بیشترین فراوانی را داشتند. بررسی این جدول نشان می‌دهد که پس از نوکر آستانه، شغل دربان با ۸ نفر شاغل (۲۶/۷ درصد) از بیشترین فراوانی برخوردار بودند.

در محله بالاخیابان تعدادی از صاحب منصبان

عبدالؤمن، مشرف؛ میرزا مقیم، تحصیلدار؛ حاجی عبداجواد، خطیب؛ میرزا حسین، کشیک نویس آستانه (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۷۲-۱۰۹).

جدول دو بعدی شماره ۵ پیوست، وضعیت مناصب و مشاغل را بر حسب محله پایین خیابان نشان می‌دهد. از میان ۱۰ دسته مناصب و مشاغل، ۶ دسته در این محله زندگی می‌کردند. مجموع افراد شاغل در آستان قدس ساکن در این محله به تعداد ۵۷ نفر بودند که از این میان تعداد ۲۵ نفر (۴۳/۹ درصد) دربان به شمار می‌رفتند که از بیشترین فراوانی برخوردار بودند. بررسی این جدول نشان می‌دهد که پس از دربان، شغل زیارتنامه خوان با ۱۴ نفر شاغل (۲۴/۶ درصد) ساکن این محله بیشترین فراوانی داشت.

بررس مناصب آستان قدس در محله پایین خیابان نشان داد که تنها یکی از صاحب منصبان آستان قدس زندگی می‌کرد و آن هم ملا حاجی حسن، خطیب آستانه بود (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی‌تا: ۱۱۰). این بررسی گویای آن است که این محله فقیرنشین بوده و اقشار تهیدست بیشتر در این محله ساکن بوده‌اند.

جدول دو بعدی شماره ۶ پیوست، وضعیت مناصب و مشاغل را بر حسب محله نوقان نشان می‌دهد. از میان ۱۰ دسته مناصب و مشاغل، ۸ دسته در این محله زندگی می‌کردند. مجموع افراد شاغل در آستان قدس که در این محله ساکن هستند تعداد ۱۱۲ نفر بودند که بیشترین تعداد فراوانی جمعیت مشاغل و مناصب آستان را شامل می‌شد. از این میان، تعداد ۳۵ نفر (۳۱/۲ درصد) خادم در این محله ساکن بودند که از بیشترین فراوانی برخورداراند. بررسی این جدول نشان می‌دهد که پس از خادم، شغل دربان با ۳۲ نفر شاغل (۲۸/۶ درصد) از

آستان قدس زندگی می‌کردند به این شرح:

حاجی میرزا عبدالحسین، نقیب؛ حاجی میرزا محمدعلی، وزیر آستانه؛ میرزا محمد علی، سرکشیک آستانه؛ میرزا عبدلجواد، سرکشیک آستانه؛ حاجی میرزا جعفر، سرکشیک آستانه؛ ابوالحسن میرزا، شیخ رئیس؛ نواب هاشم میرزا، معین التولیه؛ میرزا ابوالقاسم، تحویلدار؛ حاجی ملا محمدعلی، تحویلدار؛ آقا میرزا خلیل، مستوفی (زین‌العابدین بن محمدولی میرزا، بی تا: ۲۰۱-۲۲۲).

۸. نتیجه

در سال ۱۲۹۵ق به دستور محمد تقی رکن‌الدوله، حکمران ایالت سیتان و خراسان، یک بررسی دقیق در باب جمعیت شهر مشهد و مشاغل و مناصب سرپرست‌های خانوارهای آن شهر توسط شاهزاده زین‌العابدین بن محمد ولی میرزا، فارغ‌التحصیل دارالفنون، صورت گرفت که ماحصل آن در کتابی به رشته تحریر درآمد. این اثر روشن کرد که تعداد ۷۶۶۰ خانوار در شهر مشهد ساکن بودند که از این میان تعداد ۴۷۰ نفر در آستان قدس رضوی اشتغال داشتند. صاحبان مشاغل و مناصب مختلف آستانه در محلات شش‌گانه این شهر ساکن بودند. بررسی نمودارها و جداول این پژوهش نشان داد که بیشتر افراد سطوح بالای هرم تشکیلات اداری آستانه در مناطق غربی این شهر ساکن بودند که شامل محلات بالا خیابان و سراب می‌شد. بررسی‌ها نشان داد که در محله سراب، حکمران خراسان و سیستان و متولی وقت به اتفاق مجتهدین طراز اول و بسیاری از صاحبان مناصب و مشاغل بالای هرم تشکیلات اداری آستان ساکن بودند که این امر نشان‌دهنده آن است که این محله اعیان نشین دولت بود. تحلیل

محتوای کتاب *تعداد نفوس ارض اقدس* نشان داد که تفاوت زیادی میان محلات سراب، بالاخیابان، سرشور، نوقان و عیدگاه در خصوص سکونت صاحبان مناصب و مشاغل آستان قدس وجود نداشت. همچنین بررسی جداول نشان داد که در محله پایین خیابان غیر از مشاغل دون پایه آستان قدس کسی از صاحبان مناصب برجسته در آن زیست نداشت. پس می‌توان محله مذکور را به محله فقیرنشین یا محله فرودستان شهر مشهد در آن دوره تاریخی تعبیر نمود.

منابع

- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۶۸). *مسالک و ممالک*. ترجمه ایرج افشار. تهران: علمی و فرهنگی.
- امام، سید محمدکاظم (۱۳۳۷). *مشهد طوس*. تهران: کتابخانه ملک.
- بینش، تقی (۱۳۵۶). «جغرافیای محله‌های مشهد». *جستارهای ادبی*. ش ۵۱. ص ۵۷۴-۶۰۰.
- بینش، تقی (۱۳۵۵). «جغرافیای محله‌های مشهد». *جستارهای ادبی*. شماره ۴۸. ص ۸۴۲-۹۰۴.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۸۳). *از شار تا شهر*. تهران: دانشگاه تهران.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (الف ۱۳۸۵). «متولیان آستان قدس رضوی از دوره صفویه تا افشاریه». دفتر اسناد (به کوشش زهرا طلایی)، جلد ۲ و ۳، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. ص ۷۳-۱۴۳.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (ب ۱۳۸۵). «نگاهی کوتاه به تاریخچه تشکیلات اداری اماکن متبرکه همراه با معرفی نظامنامه اماکن متبرکه در سال ۱۲۹۶ق». *مشکوه*. ش ۹۰. ص ۱۰۱-۱۱۹.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۷). «منصب قائم مقام التولیه

کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. ص ۷۳-۱۱.

سوزنچی کاشانی، علی؛ جهانگیری کلاته، کاظم (۱۳۹۱). «موقوفات متولیان آستان قدس رضوی از صفویه تا پایان قاجاریه». پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی. س ۱. ص ۶۲-۹۲.

سوهانیان حقیقی، محمد (۱۳۹۳). «استیفاء»، دایره-المعارف آستان قدس رضوی، جلد ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ص ۱۰۱-۱۰۰.

شاملو، ولی‌قلی (۱۳۷۱). *قصص الخاقانی*. تصحیح حسن سادات ناصری. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. شیخی، محمد (۱۳۸۲). «ساختار محله‌های شهر در سرزمین‌های اسلامی». فصلنامه علوم اجتماعی. دوره ۱۰. ش ۲۲. ص ۳۹-۶۸.

شیندلر، هوتم (۱۳۴۷). *سفرنامه خراسان در سه سفرنامه مرو، هرات و مشهد*. به اهتمام قدرت‌الله روشنی زعفرانلو. تهران: دانشگاه تهران.

صنیع‌الدوله، محمدحسن‌خان (۱۳۰۱). *مطلع الشمس*. چاپ سنگی. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

عبداللهی، مجید و دیگران (۱۳۸۹). «بررسی نظری مفهوم محله و بازتعریف آن با تأکید بر شرایط محله‌های شهری ایران». *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*. ش ۷۲. ص ۸۳-۱۰۲.

علیزاده بیرجندی، زهرا؛ ناصری، اکرم (۱۳۹۲). «منصب تولیت و عوامل مؤثر بر عملکرد متولیان آستان قدس رضوی در عصر قاجار». *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*. س ۳. ش ۶. ص ۱۳۹-۱۶۵.

غلام‌حسین‌پور، زهرا (۱۳۸۷). «نظامنامه اساسی آستان قدس در سال ۱۳۰۵ خورشیدی». *پیام بهارستان*. دوره دوم. ش ۲. ص ۴۵۸-۴۷۳.

عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱). *تاریخ آستان قدس رضوی*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

فرخ، مهدی (۱۳۴۵). *خطرات سیاسی فرخ*. تهران:

در دوره قاجاریه». دفتر اسناد (به کوشش زهرا طلائی)، جلد ۴، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی. ص ۱۴۷-۱۰۳.

حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۲-۱۳۸۳). «معرفی و بررسی کتاب روزنامه سه سال اقامت یک مأمور سیاسی در ایران تألیف ادوارد بک هاوس ایستویک»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. ش ۷۷ و ۷۸. ص ۹۳-۹۷.

حسینی، سید حسن (۱۳۹۳). «تحویله‌دار»، دایره‌المعارف آستان قدس رضوی، جلد ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ص ۲۸۴.

خانیکوف، ولادیمیرویچ (۱۳۷۵). *سفرنامه* (گزارشی به بخش جنوبی آسیای مرکزی). ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه. مشهد: آستان قدس رضوی.

رکن‌الدوله، محمدتقی (۱۳۸۷). «صورت سان عموم اهالی آستانه مقدسه». تصحیح رضا نقدی. مجموعه رسائل فارسی. دفتر هشتم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

ریاضی، سید ابوالحسن (۱۳۸۹). «تأثیر تجدد بر سازمان فضایی شهر تهران در اواخر دوره قاجار». فصلنامه تحقیقات فرهنگی. دوره سوم. شماره ۳. ص ۱۲۹-۱۴۸.

زین‌العابدین بن محمد ولی میرزا (بی‌تا). کتابچه تعداد نفوس ارض اقدس و شهر مشهد مقدس. نسخه خطی مجلس شورای اسلامی. شماره بازیابی ۸۸۳۷. شماره ثبت ۲۳۶۰۹.

سعیدی رضوانی، عباس (۱۳۶۷). «بینش اسلامی و جغرافیای شهری (۳)». تحقیقات جغرافیایی. شماره ۸. ص ۷-۴۴.

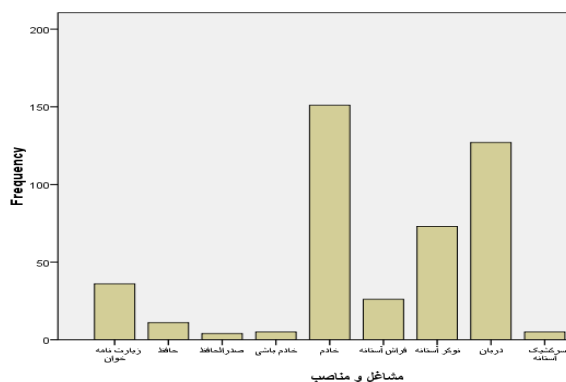
سعیدی، عباس (۱۳۴۴). «جغرافیای شهر مشهد ۲». *جستارهای ادبی*. شماره ۲ و ۳. ص ۱۷۴-۱۹۷. سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۵). *تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران*. تهران: نشر آبی.

سوزنچی کاشانی، علی (۱۳۸۵). «معرفی نایب‌التولیه‌های آستان قدس از دوره صفویه تا قاجاریه». دفتر اسناد (به کوشش زهرا طلائی)، جلد ۲ و ۳. مشهد: سازمان

جاویدان علمی.

نمودار یک بعدی شماره ۱- فراوانی مناصب و

مشاغل آستان قدس رضوی

کرزن، جرج (۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.

لینچ، کوین (۱۳۷۶). *تئوری شکل خوب شهر*. ترجمه سید حسین بحرینی. تهران: دانشگاه تهران.

ملکم، سرجان (۱۳۸۰). *تاریخ کامل ایران*. ترجمه میرزا اسماعیل حیرت. تصحیح مهدی قمی‌نژاد. تهران: افسون. مؤتمن، علی (۱۳۵۴). *تاریخ آستان قدس*. چاپ دوم. مشهد: آستان قدس.

جدول یک بعدی شماره ۲- فراوانی، درصد، درصد خالص و تراکمی خانوارها در محله‌های شهر مشهد

محله	فراوانی	درصد	درصد خالص	درصد تراکمی
سراب	۱۲۵۷	۱۶,۴	۱۶,۴	۱۶,۴
سرشور	۱۱۱۹	۱۴,۶	۱۴,۶	۳۱,۰
عیدگاه	۱۳۷۹	۱۸,۰	۱۸,۰	۴۹,۰
پایین خیابان	۱۵۸۵	۲۰,۷	۲۰,۷	۶۹,۷
نوغان	۱۴۴۵	۱۸,۹	۱۸,۹	۸۸,۶
بالا خیابان	۸۷۵	۱۱,۴	۱۱,۴	۱۰۰,۰
کل	۷۶۶۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	

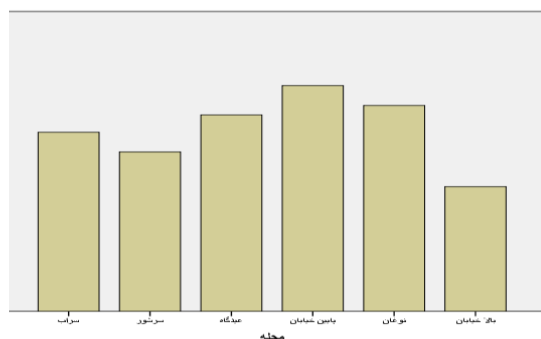
نقدی، رضا (۱۳۹۳). «حفاظ»، دایره‌المعارف آستان قدس رضوی، جلد ۱، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ص ۳۶۰-۳۵۷.

فهرست جدول‌ها یک‌بعدی و دوبعدی و نمودارها:

جدول یک بعدی شماره ۱- فراوانی، درصد، درصد خالص و تراکمی مشاغل و مناصب آستان قدس رضوی

مشاغل و مناصب	فراوانی	درصد	درصد خالص	درصد تراکمی
زیارت‌نامه خوان	۳۶	۷/۷	۷/۷	۷/۷
حافظ	۱۱	۲/۳	۲/۳	۱۰/۰
صدرالحفاظ	۴	/۹	/۹	۱۰/۹
خادم‌باشی	۵	۱/۱	۱/۱	۱۱/۹
خادم	۱۵۱	۳۲/۱	۳۲/۱	۴۴/۰
فراش آستانه	۲۶	۵/۵	۵/۵	۴۹/۶
نوکر آستانه	۷۴	۱۵/۷	۱۵/۷	۶۵/۳
دربان	۱۲۶	۲۶/۸	۲۶/۸	۹۲/۱
سرکشیک آستانه	۵	۱/۱	۱/۱	۹۳/۲
سایر	۳۲	۶/۸	۶/۸	۱۰۰/۰
جمع کل	۴۷۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	

نمودار یک بعدی شماره ۲- فراوانی تعداد خانوارها در محله‌های شش‌گانه شهر مشهد

نظام‌علی دهنوی، هوشنگ خسرویگی: مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی و پراکندگی آنها در محله‌های شهر مشهد در ... ۲۲۷

جدول دو بعدی شماره ۱- محلات شهر مشهد و پراکندگی مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی در آنها

محلّه	مشاغل و مناصب آستان قدس رضوی										
	زیارت- نامه‌خوان	حافظ	صدرالحفاظ	خادم- باشی	خادم	فراش آستانه	نوکر آستانه	دربان	سرکشیک آستانه	سایر	کل
سراب	۲ ۵/۶	۶ ۵۴/۵	۳ ۷۵/۰	۱ ۲۰/۰	۴۳ ۲۸/۵	۴ ۱۵/۴	۷ ۹/۲	۳۱ ۲۴/۶	۲ ۶۶/۷	۶ ۱۸/۸	۱۰۵ ۲۳/۳
سرشور	۱۴ ۳۸/۹	۱ ۹/۱	۱ ۲۵/۰	۰ /۰	۲۹ ۱۹/۲	۶ ۲۳/۱	۱۴ ۱۸/۴	۱۷ ۱۳/۵	۰ /۰	۲ ۶/۲	۸۴ ۱۷/۹
عیدگاه	۵ ۱۳/۹	۲ ۱۸/۲	۰ /۰	۱ ۲۰/۰	۳۴ ۲۲/۵	۳ ۱۱/۵	۲۱ ۲۷/۶	۱۳ ۱۰/۳	۰ /۰	۳ ۹/۴	۸۲ ۱۷/۴
پایین خیابان	۱۴ ۳۸/۹	۰ /۰	۰ /۰	۰ /۰	۵ ۳/۳	۳ ۱۱/۵	۷ ۹/۲	۲۵ ۱۹/۸	۰ /۰	۳ ۹/۴	۵۷ ۱۱/۲
نوغان	۰ /۰	۱ ۹/۱	۰ /۰	۳ ۶۰/۰	۳۵ ۲۳/۲	۹ ۳۴/۶	۱۷ ۲۲/۴	۳۲ ۲۵/۴	۱ ۳۳/۳	۱۴ ۴۳/۸	۱۱۲ ۲۳/۸
بالا خیابان	۱ ۲/۸	۱ ۹/۱	۰ /۰	۰ /۰	۵ ۳/۳	۱ ۳/۸	۱۰ ۱۳/۲	۸ ۶/۳	۰ /۰	۴ ۱۲/۵	۳۰ ۶/۴
کل	۳۶ ۱۰۰/۰	۱۱ ۱۰۰/۰	۴ ۱۰۰/۰	۵ ۱۰۰/۰	۱۵۱ ۱۰۰/۰	۲۶ ۱۰۰/۰	۷۶ ۱۰۰/۰	۱۲۶ ۱۰۰/۰	۳ ۱۰۰/۰	۳۲ ۱۰۰/۰	۴۷۰ ۱۰۰/۰

جدول دو بعدی شماره ۲- محله سراب و مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی

محلّه	مشاغل و مناصب آستان قدس										
	سرکشیک	فراش آستانه	زیارت‌نامه خوان	حافظ	صدر الحفاظ	خادم باشی	خادم	نوکر آستانه نوکر آستانه	دربان	سایر	کل
سراب	۲ ۱/۹	۴ ۳/۸	۲ ۱/۹	۶ ۵/۷	۳ ۲/۹	۱ ۰۹/۵	۴۳ ۴۰/۸	۷ ۶/۷	۳۱ ۲۹/۵	۶ ۵/۷	۱۰۵ ۱۰۰/۰

جدول دو بعدی شماره ۳- محله سرشور و مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی

محلّه	مشاغل و مناصب آستان قدس									
	زیارت‌نامه خوان	حافظ	صدر الحافظ	خادم	فراش آستانه	نوکر آستانه نوکر آستانه	دربان	سایر	کل	کل
سرشور	۱۴ ۱۶/۷	۱ ۱/۲	۱ ۱/۲	۲۹ ۳۴/۵	۶ ۷/۱	۱۴ ۱۶/۷	۱۷ ۲۰/۲	۲ ۲/۴	۸۴ ۱۰۰/۰	۸۴ ۱۰۰/۰

جدول دو بعدی شماره ۴- محله عیدگاه و مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی

کل	مشاغل و مناصب آستان قدس							محل	
	سایر	دربان	نوکر آستانه نوکر آستانه	فراش آستانه	خادم	خادم‌باشی	حافظ	زیارت‌نامه خوان	
۸۲	۳	۱۳	۲۱	۳	۳۴	۱	۲	۵	عیدگاه
۱۰۰/۰	۳/۷	۱۵/۹	۱۵/۶	۳/۷	۴۱/۵	۱/۲	۲/۴	۶/۱	

جدول دو بعدی شماره ۵- محله پایین خیابان و مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی

کل	مشاغل و مناصب آستان قدس						محل
	سایر	دربان	نوکر آستانه	فراش آستانه	خادم	زیارت‌نامه خوان	
۵۷	۳	۲۵	۷	۳	۵	۱۴	پایین خیابان
۱۰۰/۰	۵/۳	۴۳/۹	۱۲/۳	۵/۳	۸/۸	۲۴/۶	

جدول دو بعدی شماره ۶- محله نوغان و مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی

ک	مشاغل و مناصب آستان قدس							محل	
	سایر	سرکشیک آستانه	دربان	نوکر آستانه نوکر آستانه	فراش آستانه	خادم	خادم باشی	حافظ	
۱۱۲	۱۴	۱	۳۲	۱۷	۹	۳۵	۳	۱	نوغان
۱۰۰/۰	۱۲/۵	/۹	۲۸/۶	۱۵/۲	۸/۰	۳۱/۲	۲/۷	/۹	

جدول دو بعدی شماره ۷- محله بالا خیابان و مناصب و مشاغل آستان قدس رضوی

کل	مشاغل و مناصب آستان قدس						محل	
	سایر	دربان	نوکر آستانه	فراش آستانه	خادم	حافظ	زیارت‌نامه خوان	
۳۰	۴	۸	۱۰	۱	۵	۱	۱	بالا خیابان
۱۰۰/۰	۱۳/۳	۲۶/۷	۳۳/۳	۳/۳	۱۶/۷	۳/۳	۳/۳	